

Александар КРСТИЋ
Историјски институт
Београд

СЕОСКА НАСЕЉА У ПОДУНАВЉУ И ПОСАВИНИ СРБИЈЕ И ЈУЖНЕ УГАРСКЕ У 15. И ПРВОЈ ТРЕЋИНИ 16. ВЕКА

Током бурног раздобља које је започело пребацавањем средишта српске државе у Београд 1403/4. године, а завршило се османским освајањем Будима и запоседањем највећег дела панонског басена 1541. године, знатно је промењена етничка и демографска слика подунавских и посавских крајева Србије и јужне Угарске. Ове територије су у назначеном периоду имале готово непрекидно улогу крајишта и биле поприште ратовања и четовања.¹ С друге стране, географске карактеристике Подунавља и Посавине: претежно равничарски и жупски предели и побрђа, велике реке Дунав и Сава и њихове бројне притоке, укрштање значајних копнених и водених комуникационих праваца, пружале су повољне могућности за живот људи. Покушаћемо зато да утврдимо како су се ови значајни

¹ Преглед ратних и политичких догађања између 1402. и 1541. године: К. Жиречек, *Историја Срба I*, Београд 1988, 327-420; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања јошиско-јоморшке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 7-155; *Историја српског народа (=ИСН) II*, Београд 1981, 64-99, 205-17 (Ј. Калић), 218-29, 241-67, 289-313 (М. Спремић), 314-29, 373-89, 431-90 (С. Ђирковић); *ИСН III-1*, 1993, 117-57 (Р. Самарцић); *Историја Османског Царства*, приредио Р. Мантран, Београд 2002, 62-133, 172-83; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 131-40, 150-200; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 82-268; Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад 1968; О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, Београд 1974, 29-87; F. Szakály, *Phases of Turco-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács (1365-1526)*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 33 (1979) 65-110; М. Спремић, *Десетог Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.

историјски процеси и природни услови одражавали на насељеност, распрострањеност и трајање насеља у три историјско-географске области (*земље*) средњовековне Србије - Мачви, Кучеву и северним деловима Браничева, као и у њима наспрамним крајевима Срема и данашњег југозападног Баната. Посматрани предели јужне Угарске су у Срему обухватили Сремску и источни део Вуковске жупаније, а у Банату Ковинску и јужни део Крашовске жупаније.² Разматрање ових проблема омогућавају први османски пописни дефтери³, угарска дипломатичка грађа⁴ и малобројне, али драгоцене српске повеље.⁵

² О Мачви, Кучеву и Браничевској земљи: М. Динић, *Зајадна Србија у средњем веку, Браничево у средњем веку, Средњовековни Срем*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 44-54, 84-112, 270-84; М. Благојевић, *Насеља у Мачви и њихово пописно - угарско - границе*, Ваљево - постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994 (= Ваљево), 78-89; С. Ђирковић, „Црна Гора“ и њен проблем српско - угарског граничног подручја, Ваљево, 59-77; С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју IV/2-3 (1997) 133-46; А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, Историјски часопис (= ИЧ) 49 (2002) 139-61. О Сремској, Вуковској, Ковинској и Крашовској жупанији: D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*, Budapest 1894, 93-123, 228-384.

³ Опширни дефтер Смедеревског санџака из 1476: *Başbakanlık Arşivi, Tapu tahrir defterleri* (=BVA TTD) No. 16; Опширни дефтер Смедеревског санџака из 1516: BVA TTD No. 1007; Опширни дефтер Смедеревског санџака из 1528/30: BVA TTD No. 978; Опширни дефтер вилајета Браничево из 1467: М. Стојковић, *Браничевски дефтер*, Београд 1987; делови дефтера из 1528, 1530, 1536. који се односе на околину Београда: Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда I-I, каталогски пописи Београда и околине 1476-1566*, Београд 1964, 5-411; Сумарни попис Зворничког санџака из 1533: А. Handžić, *Dva prva popisa zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Sarajevo 1986, 79-211.

⁴ Иако је до данас објављено веома много угарске архивске грађе, ова издања углавном покривају период до средине 15. века, док су многобројне повеље, писма и остала разноврсна акта из друге половине 15. и првих деценија 16. столећа на жалост још непубликована. За сеоска насеља у јужној Угарској података има у збиркама: G. Wenzel, *Árpádkori új okmánytár VII*, Pest 1869; I. Nagy, *Anjoukori okmánytár I-VII*, Budapest 1878-1920; I. Nagy - F. Deák - G. Nagy, *Hazai oklevéltár (1234-1536)*, Budapest 1879; I. Nagy и др, *Hazai okmánytár VI-VII*, Budapest 1876, 1880; G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis III-XI*, Budae 1829-1844; J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarorsyagon X-XII*, Pesten 1853-1857; T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije III-XVIII*, Zagreb 1905-1990; *Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria 1281-1375*, Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I-1,

Тако се у пограничним крајевима Подунавља и Посавине, и са једне и са друге стране границе, становништво током друге половине 15. и првих деценија 16. века измењало више пута. Староседелачка популација угарских пограничних жупанија, мађарска, словенска (хрватска и српска) и влашка (тј. румунска) повлачила се дубље у унутрашњост земље, уколико није уграбљена и одведена у робље, а њу је замењивала новопридошла српска из Србије и Босне. Српски живаљ је већ у првој половини 15. века имао велики удео у популацији Срема и југозападног Баната, а крајем истог и првих деценија наредног столећа Срби су доминантно становништво Срема, и све су бројнији у читавом Банату, Поморишју, Бачкој и другим, често удаљеним деловима Угарске.⁷ На пограничне територије Смедеревског и суседних санџака које су се празниле, Османлије су из унутрашњости земље доводили становништво са влашким статусом. Ступивши колективно у турски феудални систем и укључивши се у његову војну организацију, власи су задржали своју самоуправу, што је био подстицај да прихвате османску колонизациону политику.⁸

На основу заиста штурих података из времена државе српских деспота не може се утврдити величина и број насеља нити број становника посавско-подунавских предела Мачве, Кучева и Браничева. Тиме је изворни значај података који пружају први приступачни османски пописни дефтери још већи. Највећи број

⁷ О сеобама српског становништва преко Саве и Дунава и његовом насељавању у Угарској видети: *ИСН II*, 314-21, 431-44 (С. Ћирковић), где су наведени и сви релевантни извори и литература. Уп. и С. Ћирковић, *Сеобе*, 40-6; Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне Јужне Угарске*, Зборник Матице српске за историју (= ЗМСИ) 37 (1988) 9-14, 28-31, 37; F. Szakály, *Serbische Einwanderung nach Ungarn in der Türkenzeit, Ethnicity and Society in Hungary*, ed. F. Glotz, 2, Budapest 1990, 22-6; М. Благојевић-Д. Медаковић, *Историја српске државности I*, Нови Сад 2000, 303-8; З. Ђере, *Скица промена етничког састава становништва на тлу данашње Војводине 1526-1910. године*, Истраживања 15 (2004) 106-8.

⁸ D. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi iz 15. i 16. veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd 1974, 12-3, 15-6, 27, 30, 33; Д. Бојанић-Лукач, *Власи у северној Србији и њихови први кануни*, ИЧ 18 (1971) 255-68; О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 170-6; В. Ђурђев, *О насељаванју Влаха – стоџара у сјеверну Србију у другој половини 15. вијека*, *Godišnjak društva istoričara VUH (= GDIVUH)* 35 (1984) 9-34; *ИСН III*, 65-81 (Р. Самарџић); Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак (1476-1560). Земља. Насеља. Становништво*, Београд 2004, 229-33.

насеља која се јављају у пописима Браничевског субашилука из 1467. и Смедеревског санџака из 1476/8. године морао је постојати и пре пада Србије под турску власт. Османска ратовања уништавала су насеља и разгонила становништво, али је потом долазило до обнављања напуштених села и њиховог поновног насељавања, или се бар увидом у пописане мезре (селишта, односно, сејалишта) може стећи представа о насељима која су се некада налазила на тим местима. Изнету тврдњу доказује пример територије Браничева, о коме имамо релативно највише податка и из средњовековних повеља и из првих дефтера. Са простора коју је обухватала Браничевска земља (односно потоњи Браничевски субашилук) позната су нам из извора друге половине 14. и прве половине 15. века укупно 163 сеоска насеља.⁹ Од њих је у пописима из 1467. и 1476. године убележено 110 са статусом села и 21 као мезра, док 32 нису уопште унета ни у један од ова два дефтера. То значи да је 68% познатих средњовековних насеља у Браничеву наставило да живи и после османског освајања 1458/9. године, да је скоро 13% напуштено, али се очувао траг њиховог постојања, а да је нешто више од 19% насеља нестало. Иначе, у читавом Браничевском субашилуку било је 1476. године 368 села, од тога девет без становника.¹⁰

У подунавском делу Браничевске земље простирале су се средњовековне жупе Браничево и Пек, које су потом наследиле османске нахије Лучица и Пек. У попису из 1467. године године у нахији Пек убележено је 57, а у нахији Лучица 81 село, док је 1476. у Пеку било 58, а у Лучици 77 села. У тих десетак година између два пописа уочава се лагана тенденција пораста величине села. То се најбоље може илустровати табелом која приказује расподелу насеља према њиховој величини.¹¹

⁹ Многа од ових насеља у повељама су поменута само узгред, при одређивању међа дарованих села: А. Младеновић, *Повеље*, 28-33, 52-5, 91-5, 180-1; Р. Р. Panaitescu – D. Mioc, *Documenta I*, 67-8, 118-20, 168-70; Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣски хрисовуљи*, 3-4; Lascaris, *Actes*, 183-4. Уп. М. Николић, *Власѣелинсѣво манасѣира Ждрела (Горњака)*, ИЧ 20 (1973) 149-55; Ђ. Симоновић, *Тоѣоно-масѣика Раваничкоѣ власѣелинсѣва са ѣосебним осврѣом на ѣоседе у околини манасѣира*, Гласник Етнографског института 29 (1980) 97-112; Г. Шкриванић, *Власѣелинсѣво великоѣ челника Радича Посѣуѣовића*, ИЧ 20 (1973) 125-37; Idem, *Раваничко власѣелинсѣво*, ИЧ 16-17 (1970) 235-54.

¹⁰ М. Stojaković, *Braničevski tefter*, ВВА ТТД 16 (1476).

¹¹ М. Stojaković, *Braničevski tefter*, ВВА ТТД 16 (1476).

број кућа	1467.		1476.	
	Пек	Лучица	Пек	Лучица
1-5	8 (14%)	7 (8.6%)	8 (13.8%)	5 (6.5%)
6-20	35 (61.5%)	33 (40.7%)	30 (51.7%)	18 (23.4%)
21-30	7 (12.3%)	21 (25.9%)	8 (13.8%)	19 (24.7%)
31-40	4 (7%)	7 (8.6%)	5 (8.6%)	8 (10.4%)
41-60	3 (5.3%)	7 (8.6%)	2 (3.4%)	18 (23.4%)
61-80		5 (6.2%)	4 (6.9%)	3 (3.9%)
81-100		1 (1.2%)	1 (1.7%)	3 (3.9%)
више од 100				3 (3.9%)
укупно села:	57	81	58	77

Уколико прихватимо поделу сеоских насеља према величини на *патуљаста* (до пет кућа), *мала* (шест до 20 кућа), *села средње величине* (21 - 80 кућа) и *велика* (више од 80 домаћинстава)¹², можемо видети да су у нахији Пек у ово време преовладавала мала, а у нахији Лучица насеља средње величине. У нахији Пек је 1467. године 61.5% села спадало у категорију малих, а само једна четвртина њих била је са више од 20 домаћинастава. Ниједно село у тој нахији није имало тада више од 60 кућа. Деценију касније, трећина насеља била је средње величине, смањило се и број малих села за 14%, а број патуљастих насеља остао је исти. Највеће село у Пеку било је Клење у коме су живееле 84 породице, од тога шест удовичких и три муслиманске. Села у нахији Лучица била су у просеку нешто већа него у Пеку, али се и у овој области бележи значајан пораст њихове величине: смањивао се број патуљастих и малих, а растао број средњих и великих. Док је малих села 1476. године било скоро упола мање него 1467, два и по пута се повећао број оних која су имала од 40 до 60 домаћинстава, а јављају се и три села са више од сто кућа. Била су то Доње (данашње Мало) Црниће са 127 мушких старешина кућа, седам самаца и две удовице, Петка (117 потпуних и девет удовичких домова) и Пожаревац са 123 куће, од чега 20 удовичких.¹³

¹² М. Маџура; *Насеља и насељеност*, Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године, Београд 2001 (= Насеља), 196.

¹³ М. Stojaković, *Braničevski tefter*; ВВА ТТД 16 (1476). Карте Браничевског субашилука са свим убицираним насељима: М. Stojaković, *op. cit.*, 308-9, и Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, у прилогу.

Први дефтер који доноси податке о сеоским насељима у нахији Кучево је из 1476/8. године. Тада је у овој нахији било пописано 134 села и 10 мезри.¹⁴ Иако је у питању знатан број села, насељеност Кучева почетком последње четвртине 15. столећа није била нарочито велика: 13 села (9.6%) било је потпуно празно, 44 (32.6%) имало је од једне до пет кућа, у 63 села (46.6%) било је између шест и 20 кућа, од 21 до 30 домова било је у 12 села (9%), док је у свега три села (2.2%) било више од 30 кућа.¹⁵ Разлоге слабе насељености Кучева треба тражити у несређеним приликама услед турско-угарских сукоба на граници. Не треба изгубити из вида да је управо у време када је спровођен овај попис, у јесен 1476. године, угарска војска оперисала у северној Србији и безуспешно опседала Смедерево.¹⁶

Убедљиво највеће насеље у ово време, не само у Кучеву, већ у читавом санцаку, био је Милошевац, североисточно од Смедеревске Паланке, са 242 потпуна и два удовичка домаћинства. Иако је током читавог 16. века био велико насеље, понекад и са 300 кућа, све време је задржао статус села.¹⁷ Старо насеље било је на Селишту, на обали речице Бистричине, источно од данашњег села. Негде поред овог водотока налазила се и мезра Бистрица, коју су сејали житељи Милошевца. На оближњем локалитету Ђелије налазио се некада манастирски комплекс.¹⁸ И друга два велика села у Кучеву

¹⁴ ВВА ТТД 16 (1476). Реални број је нешто већи, пошто је за нека села убележено само да припадају кадилуку Смедерево, а највероватније су се налазила у нахији Кучево. За нека суседна села заједно је уписан број кућа, па су она овде посматрана као једно село. Уп. А. Крстић, *Кучево*, 151-2.

¹⁵ ВВА ТТД 16 (1476). Ови подаци одударају од статистике за читав Смедеревски санцак, у коме је исте године 40% села имало до 10 кућа, 27% између 10 и 20 кућа, 17% од 20-30 кућа, а више од 30 кућа имало је свега 16% села.

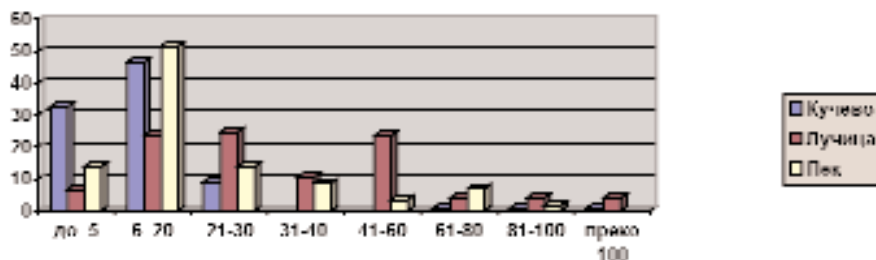
¹⁶ Љ. Стојановић, *Родослови и лејџоџиси*, 250-1; V. Frankó, *Matyas király levelei I*, Budapest 1893, 356, 359-60; И. Руварац, *Прилози к објашњењу извора српске историје*, Гласник СУД 47 (1879) 213-5; К. Жиречек, *Историја I*, 411; А. Ивић, *Историја*, 21-2; Ф. Бабингер, *Мехмед*, 301; О. Зиројевић, *Смедеревски санцакбеџ Али-беџ Михалоџу*, ЗМСИ 3 (1971) 18; Eadem, *Турско војно уређење*, 70-72; *ИСН II*, 384 (С. Ђирковић); Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 202-3.

¹⁷ ВВА ТТД 16 (1476); О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)*, Београд 1970, 133.

¹⁸ Б. Дробњаковић, *Смедеревско Подунавље и Јасеница*, Насеља и порекло становништва 19 (1925) 343.

лежала су поред Мораве, у суседству Милошевца, нешто јужније од њега. Трновче, које постоји и данас, имало је тада 69 кућа и два удовичка дома, а Ливађе са пазаром и панађуром, 85 кућа, као и три удовичке и три муслиманске.¹⁹

**Упоредни преглед величине села у нахијама
Кучево, Лучица и Пек 1476. године**

Демографска ситуација у северној Србији додатно се погоршала услед ратовања 1480-1481. године, када је, према процени краља Матије Корвина, преведено у угарске крајеве око 100 000 људи. Томе треба додати да је и поход на Босну из 1480. године праћен великим пресељењима становништва, али бројеви нису познати.²⁰ С. Ћирковић је посумњао у наведене цифре, сматрајући да би то значило да је у северној Србији опустело око 1000 села и угасило се 20.000 домаћинстава, односно да је испражњено шест нахија на простору који је био захваћен операцијама угарске војске. У сваком случају, ако је реални број пресељених био и упола мањи, то је значило огромне промене на обе стране границе, закључио је овај аутор.²¹ Сумњивост наведених бројева илуструје и тврдња из

¹⁹ ВВА ТТД 16 (1476); А Крстић, *Кучево*, 151-2. Сва убицирана насеља у Кучеву 1476. приказана су на картама у: А. Крстић, *op. cit.*, 161, и Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, у прилогу.

²⁰ V. Frankó, *Matyás király levelei II*, Budapest 1895, 76-80; 190, 195-7; К. Јиречек, *Историја I*, 412; А. Ивић, *Историја*, 23; Ф. Бабингер, *Мехмед*, 325-7; С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968, 27-8; О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбеџ*, 19-20; *ИСН II*, 385-6 (С. Ћирковић).

²¹ *ИСН II*, 433-4; С. Ћирковић, *Сеобе*, 44-5.

краљевог писма да је 1480. године из северне Србије преведено становиштво око 150 села, што, опет, не би никако могло да износи 50-60.000 људи, како год процењивали просечну величину села у Србији у 15. веку. И 1494. године, за време похода Павла Кињижија из Кучева и околине преведено је у Угарску мноштво људи²², а слично је било и током ратовања 1500-1502. године, када је, изгледа, нарочито страдало Браничево.²³ Ове сеобе наносиле су штету османској држави, па су Турци 1495. године пред Кињижијем житеље Посавине евакуисали иза планина (ваљевске) Црне Горе.²⁴

На велике миграције и демографске промене у Подунављу и Посавини Србије током последњих деценија 15. века указују и подаци до којих се може доћи анализом првог наредног сачуваног дефтера Смедеревског санџака, из 1516. године. Треба одмах истаћи да пописни дефтер влаха Смедеревског санџака из те године није сачуван (или пронађен). То, наравно, знатно ограничава могућност доношења прецизних закључака, али се опште тенденције насељености и миграционих кретања могу сагледати. Наиме, од 134 села у Кучеву 1476. године њих 59 или 44% није уписано 1516. године. Од 19 села која су 1476. године припадала санџакбеговом хасу, њих пет није убележено 1516. године, а Колари и Горње, Средње и Доње Петрово су опустели. Села Бадрик, Доња и Средња Трстеница, Иванча, Предовица, Рашанац, Церчинци и Удовице насељена су власима, што упућује на закључак да су у претходном периоду такође била запустела.²⁵ Власима су 1516. године колонизована и кучевска села Стахори, Водице и Полатна, која су

²² А. Bonfini, *Rerum Hungaricarum Decades*, quatuor cum dimidia, Lipsiae 1771, 731-732; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 209-10; О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбеџ*, 22-3; *ИСН II*, 451-2 (С. Ђирковић).

²³ Marino Sanuto *Világkrónikájának Magyarországot illeto tudósításai I*, ed. G. Wenzel, Magyar Történelmi tár 14 (1869) 135; II, 24 (1877) 9-10, 22-3, 71; В. Макушев, *Историјски сѝоменици Јужноѝа Словенсѝва и околних народа I*, Варшава 1874, 256, 317-319, II, Београд 1882, 59-61; К. Јиречек, *Историја I*, 414; А. Ивић, *Историја*, 41-5; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 224-6; *ИСН II*, 459-60 (С. Ђирковић).

²⁴ А. Bonfini, *Rerum*, 740-1; С. Ђирковић, „Црна Гора“, 59.

²⁵ Подаци о власима у овим селима 1516. године сачувани су у рајинском дефтеру: ВВА ТТД 16 (1476), ТТД 1007 (1516). Уп. Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 163.

почетком последње четвртине 15. века била празна.²⁶ Док се у селима Бадрик, Иванча, Черчинци и Удовице број кућа услед досељавања влаха повећао, у осталим наведеним селима тај број се смањио, тако да је укупан број кућа у кучевским селима негдашњег санџак-беговог хаса био мањи за 27%.²⁷

У браничевској нахији Лучица убележено је 1476. године 77 сеоских насеља, а на истом простору су 1516. године пописана свега 23 села. У Пеку је та разлика још драстичнија: 58 села 1476. године према свега три села 1516. године.²⁸ Уколико и претпоставимо да је већина осталих насеља 1516. године била убележена у изгубљеном влашком дефтеру, то опет упућује на нове таласе влашких сеоба у наведене области, којима су претходила и даља исељавања, првенствено преко Дунава. У том смислу, илустративан је пример Пожареваца и његове околине. За време своје управе Смедеревским санџаком од краја 1521. до краја 1523. године, Бали-бег Јахјапашаић добио је мулк (добро у пуној приватној својини) који је обухватао влашко село Пожаревац и мезре Кленовник, Кочић, Ђуриковац и Брежане. Мулк је био додељен Бали-бегу да би могао да насели тај простор, а његови приходи били су намењени издржавању бегових задужбина.²⁹ Напредак Пожареваца, који је седамдесетих и осамдесетих година 15. века припадао санџакбеговом хасу, био је у то време знатан: док је 1467. године у њему било 49 домова, већ 1476. године имао је 123 куће. Село је, међутим, крајем 15. или почетком 16. столећа престало да постоји, па је све до новог насељавања 1521-23. године било „изван дефтера“. Мезре Кочић, Кленовник и Ђуриковац исти статус имале су и 1476. године, али је зато мезра Брежани у то време била село, додуше у опадању: 20 кућа 1467. године свело се 1476. године на седам.³⁰

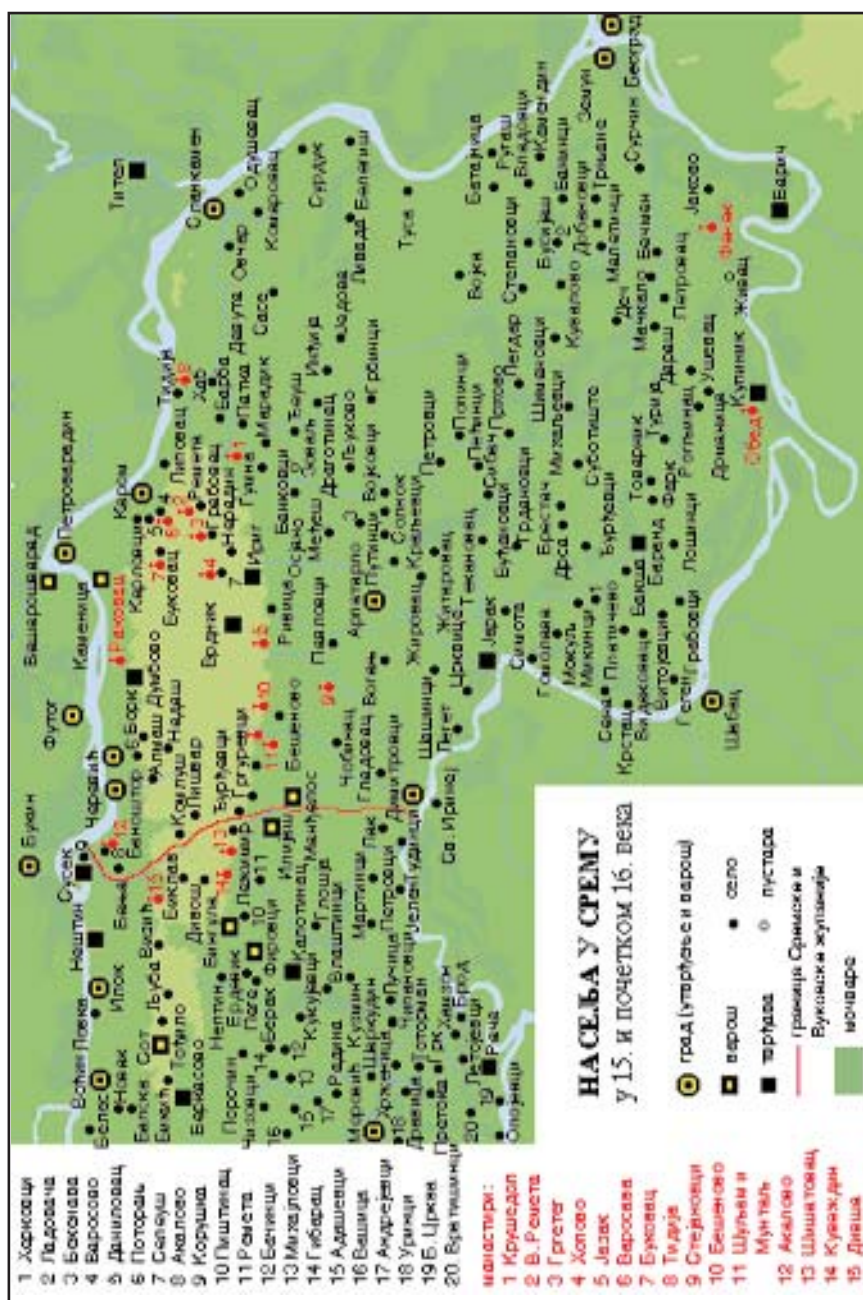
²⁶ У селу Полатна уписана је 1476. године једна удовица, али су земљу обрађивали становници суседних села. Село Дреновац је те године такође било без становника, а 1516. године живели су у њему војнуци (четири породице, сваки са по четири јакама) и раја (10 кућа и четири нежењена): ВВА ТТД 16 (1476), ТТД 1007 (1516). Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 177.

²⁷ ВВА ТТД 16(1476); ВВА ТТД 1007(1516).

²⁸ М. Стојковић, *Браничевски тефтер*, ВВА ТТД 16 (1476), ТТД 1007 (1516).

²⁹ Д. Бојанић, *Пожаревац у 16. веку и Бали-бег Јахјапашаић*, ИЧ 32 (1985) 49-50.

³⁰ М. Стојковић, *Браничевски тефтер*, 70-1, 125, 245; ВВА ТТД 16 (1476); Д. Бојанић, *Пожаревац*, 49. Мезре Кленовник и Ђуриковац, данашње село Ђуриковац, припадале су 1476. године хасу смедеревског санџакбега, а мезра Кочић (Кочица)

Од 26 села у Лучици и три у Пеку која су 1476. године припадала санџакбеговом хасу, само 12 је уписано четири деценије касније. Док је Храм прерастао у варош у међувремену подигнуте тврђаве, село Пругово је запустело. Промену броја и структуре становништва у осталих десет села приказаћемо путем табеле.³¹

	1476.	1516.
село	број кућа	
Кличевац	21	21 (2 муслиманске)
Гложан	3	2
Кленичка	70	65
Браничево	87	48
Петка	126	63
Костолац	83	71 (50 муслиманских)
Дубравица	39	137
Кисељево	50	83
Лучица	44	82
Тополовник	46 (18 муслиманских)	117 (82 муслиманске)

Док је у Гложану и Кленички забележен благи пад броја домаћинстава, у Браничеву, Петки и Костолцу тај пад био је значајан. Са друге стране, у селима Дубравица, Кисељево, Лучица и Тополовник дошло је до пораста броја становника, па је у раздобљу од 40 година, у наведених 11 села нахије Лучица (не рачунајући Храм) укупан број кућа ипак порастао са 569 на 689, односно за 21%. Уочљива је појава исламизације, која се у случају Тополовника, јединог места са значајнијом муслиманском насеобином 1476. године, може довести у везу са његовим статусом пазарног места (трга).³²

је 1467-76. уписана заједно са селом Калиште, али није наведено да је у питању сејалиште овог села.

³¹ ВВА ТТД 16(1476); ВВА ТТД 1007(1516); Ради прегледности, сабран је број потпуних и удовичких домаћинстава

³² У читавом Браничевском субашилуку 1476. године џемат муслимана убележен је поред Тополовника још само у Ждрелу (42 куће), које је такође имало статус трга. У овом месту санџакбег је имао и своју резиденцију:

За крајеве уз Саву и Дрину биле су све до регулације речних корита у прошлом веку карактеристичне периодичне поплаве. Оне су односиле стара насеља и границе њихових атара, а нова села dizана су на новим локацијама, са новим међницима. То је главни разлог што на територији данашње Мачве скоро да нема трагова средњовековних насеља, а садашња села у Мачви су углавном из 18. и 19. века. Чак 19 села у жупи Битва забележених 1381. године у Раваничкој повељи, не јављају се у османским пописима из прве трећине 16. века. Слично је и у делу тока Саве на подручју данашње општине Обреновац, од ушћа Вукодража до ушћа Колубаре, где нису сачувани стари топоними, што је сигуран знак да је река мењала ток.³³ Број и величина насеља на простору нахија Шабац, Горња и Доња Мачва, према подацима које пружа сумарни попис Зворничког санџака из 1533. године, први сачувани за ове крајеве, може се такође показати табелом.³⁴

број кућа	Шабац	Горња Мачва	Доња Мачва
1-5	11 (17.2%)	4 (14.3%)	6 (35.3%)
6-20	42 (65.6%)	21 (75%)	11 (64.7%)
21-30	7 (10.9%)	3 (10.7%)	
више од 30	4 (6.2%)		
укупно села:	64	28	17

После заузимања Београда и Шапца и њихових подручја у Посавини 1521. године, Османлије су и на тим просторима насељавале становништво са влашким статусом. Према попису из 1528. године, у Шабачкој нахији Зворничког санџака власима је насељено 66 села која су први пут уписана у дефтер. Ако се има у виду да је у истој нахији 1533. године било укупно 68 села и 14 мезри,

ВВА ТТД 16 (1476); Е. Миљковић-Бојанић, *Прилози проучавању почетака исламизације у Браничеву 1467-1476. године*, ЗМСИ 47-48 (1993) 125-32; А. Крстић, *Читљук Али-бега Михалоглуа у Ждрелу*, Браничевски гласник 1 (2002) 50-2.

³³ А. Младеновић, *Повеље*, 54, 94; А. Handžić, *Prva dva popisa*, 107-11, 159; М. Благојевић, *Насеља у Мачви*, 81, 86.

³⁴ А. Handžić, *Prva dva popisa*, 106-99, Idem, *Шабац и његова околнина у 16. вијеку*, Шабац у прошлости I, Шабац 1970, 174-243.

онда је јасно да је највећи део шабачке Посавине после османског освајања био насељен власима, односно да је претходно становништво у великом броју напустило своје домове, или било одведено из њих.³⁵ Уочљиво је да је и после спроведене влашке колонизације највише насеља у све три нахије имало мање од 20 кућа. Број патуљастих насеља сразмерно је највећи у нахији Доња Мачва, која је обухватала источни део некадашње жупе Битва. У овој малој нахији није било ниједног села са више од 20 кућа, а највеће је било дербенцијско село Томчићи са 17 домаћинстава. Свега четири насеља на проматраном подручју имала су више од 30 домова, и сва су се налазила у Шабачкој нахији: Миховина и Добрић са по 35 кућа, Подгорица (53 куће) и Метлић (41 кућа).³⁶

У посавском делу суседне Ваљевске нахије, која је припадала Смедеревском санцаку, било је могуће поуздано убицирати 41 село, пописано 1528/30. године. Од тог броја, три села (7.3%) била су патуљаста, 28 села (68.3%) припадало је категорији малих, а преосталих 10 категорији села средње величине. Ниједно од тих 10 села, међутим, није имало више од 40 домова, а највеће је било село Калиновац (37 домаћинстава), северозападно од Уба. Ово село спадало је међу два највећа у читавој нахији (не рачунајући Ваљево).³⁷

Величина влашких насеља у Смедеревском санцаку 1476. године варирала је од једне до 50 кућа, тако да је у просеку, влашко село имало 13 кућа. Слично је било и пола века касније, када је у Београдској нахији просечна величина влашког насеља износила 12 кућа. Од 159 села ове нахије њих 17 имало је до пет кућа, од шест до 20 кућа било је у 127 насеља, до 30 кућа у 13, а више од 30 кућа само у Мирановцу, данашњем београдском насељу Миријево. Из ове слике издвајао се једино рударски Железник, у коме је живело 148 влашких домаћинстава.³⁸ Већ од седамдесетих година 15. века

³⁵ А. Ханџић, *Шабаци*, 162-5; Idem, *Prva dva popisa*, 106 и даље.

³⁶ А. Handžić, *Prva dva popisa*, 106-9, 148-9, 197; Idem, *Шабаци*, 179, 190-1, 198, 208.

³⁷ ВВА ТТД 978 (1528). Расподела села према величини на нивоу читаве Ваљевске нахије била је унеколико другачија: од 216 села 2.3% било је напуштено, 13.4% спадало је у патуљаста, 74.5% у мала, а 9.7% у села средње величине (до 40 кућа, док је Ваљево имало 98 кућа). Уп. Е. Миљковић-Бојанић, *Ваљевски крај у првим деценијама турске власџи*, Ваљево, 153.

³⁸ ВВА ТТД 16 (1476); Х. Шабановић, *Турски извори*, 31-112; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 159. Карта убицираних насеља у Београдској нахији, непотпуна и са мањим грешкама: *Историја Београда I*, Београд 1974, 288.

очигледна је тенденција преласка влашког становништва на земљорадњу, и њиховог везивања за земљу. То се види не само из чињенице да ће им на крају тог процеса бити укинута повластице и они сведени на ниво раје, већ и из тога што се власи у северној Србији насељавају у места која су у више од 90 одсто случајева на надморској висини испод 300 метара.³⁹

Врло је тешко проценити број становника по селима. У историјској демографији постоје различита схватања о величини домаћинства у средњем веку: док неки истраживачи рачунају да је породица просечно имала 3,5 члана⁴⁰, други сматрају да је тај број износио око пет глава по кући.⁴¹ Постоје мишљења да је у нашим крајевима под османском влашћу овај број већи, чак и двоструко. Тако, на пример, Д. Бојанић множи потпуна домаћинства са 8, удовичка са 4, и њиховом збиру додаје број неожењених.⁴² Чини се да је коефицијент 5 ипак реалнији и прихватљивији за наше прилике, док би за удовичке куће он износио 2,5.⁴³ Удовичка домаћинства пописивана су посебно из фискалних разлога, пошто је породица на чијем се челу налазио мушкарац плаћала 25 акчи харача, а удовичка кућа свега шест акчи. Таквих домаћинства је у Браничевском субашилуку 1467. било 0,42%, а 1476. године 2,7%. Пораст броја удовица за више од шест пута треба, по свему судећи, везати за угарско ратовање у северној Србији те 1476. године.⁴⁴

Још теже и несигурније је процењивати укупан број становника неке области, не само зато што не постоје прецизни критеријуми за одређивање просечне величине породице, него и зато што се у дефтерима, и у случајевима да су у целини сачувани,

³⁹ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 172.

⁴⁰ J. C. Russel, *Population in Europe 500–1500*, The Fontana Economic History of Europe, vol. 1, sec. 1, London 1969.

⁴¹ Т. Н. Hollingsworth, *Historical Demography*, New York 1969, 326–7.

⁴² *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 108 (Д. Бојанић); М. Stojaković, *Branicevski tefter*, 12.

⁴³ О. Зиројевић, *Лесковац и његова нахија од 1455. до 1683. године*, Лесковачки зборник 23 (1983) 215; М. Васић-О. Зиројевић, А. Стојановски, *Попис Нишког кадилука из 1498. године*, Споменик 131, Београд 1992, 98; М. Рашевић, *Демографске прилике и становништво*, Насеља, 425-30, залаже се за коефицијенте 4.4 за потпуна и 2.5 за удовичка домаћинства.

⁴⁴ М. Stojaković, *Branicevski tefter*; ВВА ТТД 16 (1476); Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 202.

често не уписује све становништво. То важи првенствено за разне повлашћене групе исламског, али и хришћанског становништва, јер су дефтери превасходно израђивани у фискалне сврхе. Приближни бројеви житеља одређених области које доносе поједини аутори морају се зато узети са великом резервом, али они ипак омогућавају да се уоче неке тенденције кретања величине становништва. По М. Стојаковићу, у Браничевском субашилуку било је 1467. године између 37-42.000 житеља, од тога у нахији Лучица 15-17.000, а у нахији Пек 6-7000 људи. Према процени Еме Миљковић-Бојанић, у читавом Смедеревском санџаку живело је 1476. године између 180.000 и 220.000 становника, од тога 80.000 до 100.000 са влашким статусом. До 1560. године насељеност се смањила за око 40%, будући да је, према истом аутору, у санџаку те године живело између 120.000 и 130.000 људи.⁴⁵

У Београдској нахији 1528. године убележене су у дефтер 2142 старешине влашких домаћинстава, као и 2367 придодатих чланова. Придружени (*tabi*) су поименично пописани мушки чланови који припадају одређеном домаћинству, синови и браћа старешине куће, који са њиме живе у истој кући, али су могли имати и своје уже породице.⁴⁶ У односу на попис из 1476. године, уочава се пораст броја придодатих чланова домаћинстава. У време

⁴⁵ М. Stojaković, *Braničevski defter*, 12; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 196. Колико су процене несигурне, показују закључци о насељености Смедеревског санџака бугарских историчара Николаја Тодорова и Аспаруха Велкова. Они су одређивали приближан број становника Балканског полуострва крајем 15. и почетком 16. века на основу харачких дефтера, што искључује муслимане, влахе и део других повлашћених хришћана. Према њиховим истраживањима, Смедеревски санџак је у другој половини 15. века био релативно слабо насељен (0,51 кућа на 1 km² 1491. године), да би двадесетих година 16. века био једна од најгушће насељених регија Османског царства (5,74 куће на 1 km²): N. Todorov–A. Velkov, *Situation demographique de la Peninsule balkanique (fin du 15. – debut du 16. s.)*, Sofia 1988, 28-9. Њихови резултати потпуно су супротни закључку да се од 1476. до 1560. године становништво санџака смањило за 40%, који се нама чине реалнијим, имајући у виду чињеницу да је Смедеревски санџак био у том периоду не само територија интензивног насељавања, већ и великог расељавања становништва.

⁴⁶ М. Vasić, *O knežinama Bakića pod turskom vlašću*, GDIBIH 9 (1957) 233. Према томе, треба их разликовати од неочењених који се пописују међу рајом. Придружени су могли, али нису морали бити самци.

првог сачуваног пописа Смедеревског санцака на једног табију долазио је 1,4 старешина домаћинства, док је 1528. године на једног табију долазио 0,9 кућних старешина. То је показатељ одмаклог процеса формирања сложених породица задружног типа. Тако је 1528. године међу власима Београдске нахије било 28.7% инокосних породица, 28.6% очинских задруга, 39.4% братских заједница и 3.3% заједница другачијег типа.⁴⁷ На формирање задружних породица, првенствено код влаха, утицали су како фискална политика, плаћање филурије - дуката по кући, уместо харача који се плаћао по мушкој глави, тако и њихов начин живота. Не само због бављења сточарством, већ и због војне службе коју су у османској држави обављали, власима је одговарала проширена породица са што више мушких глава, како би се све наведене обавезе лакше извршиле.⁴⁸

На основу података који пружају средњовековни извори, у првом реду угарске повеље, може се закључити да је, за разлику од Срема, територија данашњег Баната била прилично слабо насељена. Док је на простору Сремске жупаније, према истраживањима Д. Чанкија, током средњег века забележено 17 тврђава, 14 вароши и 223 села, у Ковинској жупанији, која је територијално била већа од Сремске, било је свега 66 села, уз три вароши и три утврђена града.⁴⁹ Наведени бројеви не представљају стање насељености ових жупанија у одређеном тренутку, већ *укупан* број познатих насеља у раздобљу од више стотина година, иако је највише података из 15. и првих деценија 16. века. Да оваква слика није последица неравномерно сачуване изворне грађе, или прилика које су владале само у једном специфичном, овде проучаваном раздобљу, већ појава дужег трајања, условљена у великој мери географским факторима, показаше поређење података османских пописа из друге половине 16. века. То је време када је, као последица турских освајања и колонизационих

⁴⁷ ВВА ТТД 16 (1476); Х. Шабановић, *Турски извори*, 31-112; М. Бобић, *Куће, породице и задруге*, Насеља, 384-9; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 193-4.

⁴⁸ М. Vasić, *О knežinama*, 232, Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 188-92; О задругама код Срба у средњем веку: С. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 147; *Лексикон*, s. v. *Задружа* (С. Ћирковић).

⁴⁹ D. Csánki, *Magyarország*, 117-21, 231-56. Ове цифре треба узети оријентационо, будући да су каснијим истраживањима откривена нека нова села, а нека села се могу идентификовати са другим, код Чанкија посебно наведеним. Ипак, овакве корекције су мале, па горњи бројеви јасно показују велику несазмеру у насељености Сремске и Ковинске жупаније.

мера, етничка и демографска слика Срема и Баната у односу на претходни период знатно промењена. Ипак, не само пропорционална разлика у насељености, већ и број насеља на проматраним просторима био је врло сличан ономе из 15. и почетка 16. века. Према попису Темишварског санџака из 1579/80. године, у Панчевачкој нахији, која већим делом одговара територији раније Ковинске жупаније, било је 46 насељених места и око 50 мезри. Десетак година раније, у источном делу Сремског санџака, на подручју који је некада обухватала Сремска жупанија, постојала су 223 села и 194 мезре.⁵⁰

Дакле, насељеност на просторима југозападног Баната достигла је свега 30% насељености Срема у позном средњем веку, односно 20% у последњој четвртини 16. столећа (ако рачунамо укупан број топонима, села и мезри, онда је то 23%). Уколико имамо у виду да су мезре често трагови ишчезлих насеља, што се добро види упоредном анализом средњовековне грађе и сремског дефтера из 1566/70. године, можемо да претпоставимо да међу оних педесетак мезри у Панчевачкој нахији има и некадашњих средњовековних села која нису остала забележена у очуваним угарским повељама. То би у извесној мери повећало густину насељености равничарског дела Баната у периоду од 14. до првих деценија 16. века, али нипошто не би променило закључак да су природни услови, Делиблатска пешчара и бројне мочваре, утицали на далеко мању насељеност него што је то био случај у суседном Срему. Колико се може судити на основу убицираних села, подручје пешчаре, Campus Maxons, било је у средњем веку ненасељено. Стара насеља у јужном делу Ковинске жупаније налазила су се делом између пешчаре и мочварних обала Дунава, а делом северно од пешчаре, између ње и велике Иган (касније Алибунарске) мочваре. Гушће је био насељен јужни део Крашовске жупаније, између пешчаре, Дунава, Вршачких и Банатских планина, где су природни услови за живот били повољнији. Врло је слична и каснија, па и данашња слика насељености ових крајева.⁵¹

⁵⁰ B. Mc Gowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1983; T. Halasi-Kun, *Keve County and the Ottoman Paņçova Nahiyesi, Between the Danube and the Causasus, A Collection of Papers Concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe*, Budapest 1987, 105-51, цитирано према приказу О. Зиројевић у ЗМСИ 37 (1988) 201-2.

⁵¹ D. Csánki, *Magyarország*, 98-109; 117-21; за историју насеља у јужном Банату у 17. и 18. веку: Д. Поповић, *Срби у Банату до краја 18. века, Историја насеља и сџановнишџива*, Београд 1955, и карта у прилогу.

На начин живота људи и положај њихових насеља одувек су утицали природни услови: плодна земља, пијаћа вода, шумски покривач, земљишта погодна за испашу, надморска висина, клима, мрежа путева. Услед међусобне зависности природних ресурса и људских потенцијала, ти фактори условљавају тип привредне делатности у насељу, и доприносе његовим карактеристикама и друштвено - културолошком моделу коме припада.⁵²

Ритови, баре и мочваре, углавном исушени мелиорацијама изведеним крајем 18. и током 19. века, простирали су се дуж обала Дунава, Саве, Тисе, Тамиша, Караша, Бегеја, Брзаве и Босута.⁵³ То је уз честе, понекад и катастрофалне поплаве, опредељивало људе да у доњем Срему, Мачви и јужном Банату насеља стварају углавном на сувим и оцедним местима, као на неким острвима (која су у време поплава често заиста то и постајала). Тако је, на пример, средњовековно насеље у Бољевцима било смештено на релативно сувом појасу земљишта правца исток - запад, ширине до 1 km, обликованом ритовима Саве на југу и Фенечком баром на северу. Док се насеље на јужној ивици лесне терасе Саве налазило на надморској висини од око 78 метара, ритови су били на висини од 72 метра.⁵⁴ Сличан положај имала су и многа друга средњовековна села у Срему и јужном Банату: Гомолава (Gomol) код Хртковаца, насеље на десној обали Дунава северозападно од Чортановаца⁵⁵, затим

⁵² Ј. Мргич-Радочић, *Доњи Краји, Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002, 167; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 171. Уп. С. Georgieva, *La structure de l'habitat bulgare au 15.-17. siecle*, Etudes balkaniques, Academie Bulgare des sciences, Institut d'etudes balkaniques 1-2, Sofia 1998, 144-54.

⁵³ Карта Панонско-карпатског басена пре мелиорација: Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*, Нови Сад 1996, 10-1.

⁵⁴ Д. Мркобрад, *Село Бољевци код Земуна - средњовековно и праисторијско насеље*, Археолошки преглед (=АП) 23 (1982) 28-32; Idem, *Село Бољевци код Земуна, словенско насеље*, АП 25 (1986) 63-6; Н. Станојев, *Средњовековна насеља*, 75.

⁵⁵ У питању је, по свему судећи, насеље које се може довести у везу са средњовековним прелазом преко Дунава Tuderew, односно селом Тидија из друге половине 16. века, које се налазило на истоименом потесу код Чортановаца: D. Csánki, *Magyarország*, 140; В. Mc Gowan, *Siret*, 206; Д. Поповић, *Срби у Срему до 1736/7*, *Историја насеља и сџановништва*, Београд 1959, 106, 112; О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Будима у 16. и 17. веку*, Нови Сад 1976, 95; П. Рокаи, „Бродови“ на Дунаву и његовим притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку, *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, Београд 1983, 165-6.

насеља на локалитету Црвенка код Вршца, код Долова на југозападном рубу Делиблатске пешчаре и код Панчева, да наведемо само нека археолошки испитана.⁵⁶ У Мачванској Митровици су манастир Светог Иринеја, пространа некропола и насеље били смештени на три повезана узвишења, док је околни нижи терен био плављен. Тако је величина насеља морала да буде прилагођена површини простора погодног за становање, али и ограничена некрополом и црквеним грађевинама.⁵⁷ Име Заслона и откривени остаци насеља указују да се оно налазило на уздигнутој заравни на простору данашњег шабачког доњошорског гробља. Ово узвишење, површине око 15 ha, до пре око 70 година било је са свих страна опкољено ритовима и Беглук-баром.⁵⁸

Још већи број насеља налазио се, наравно, изван мочварних области, на равним или валовитим подгоринским теренима, погодним за земљорадњу, у близини изворске или текуће воде. То важи како за Срем и Мачву, тако још и више за Кучево и Браничево. Најслабије могућности за живот и привређивање пружали су нископланински, али шумовити предели Фрушке Горе, Банатских планина, Цера, Космаја, обронака Северног Кучаја и Хомољских планина, што је условљавало и малу густину насељености или потпуно изостајање насеља у тим крајевима. Неупоредиво највећи број села налазио се у жупским пределима, не вишим од 300 метара надморске висине. Према нашим истраживањима, у читавој Браничевској земљи 1476. године чак 91% насеља било је надморској висини до 300 метара, док су остала села, углавном она у Хомољу, лежала на висини до 500 метара. Само је хомољско село Поникве било на висини између 500 и 700 метара.⁵⁹

⁵⁶ Н. Станојев, *Средњовековна насеља*, 90, 96, 123, 143, 152.

⁵⁷ В. Поповић, „*Методијев*“ гроб и епископска црква у Мачванској Митровици, *Старинар* 24-25 (1973-4) 265-70; С. Ерцеговић-Павловић, *Ситрајини грађина на комплексу некропола у Мачванској Митровици*, *Годишњак града Београда* (=ГГБ) 25 (1978) 59-64; Eadem, *Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica*, *Sirmium* 12 (1980) 61-9; D. Minić, *Le site d'habitation médiéval de Mačvanska Mitrovica*, *Sirmium* 11 (1980) 73-80.

⁵⁸ М. Јевтић-М. Васиљевић, *Шабачка њврђава и њостанак града*, Шабач у прошлости I, 405-6. Реч „заслон“ означава заклон, преграду, заузимање положаја од непогоде: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика VI*, Београд 1969, 401-2, s. v. Заслон; С. Новаковић, *Белешке к историји Шайца и шабачке владичанске сиволице*, *Годишњица Николе Чупића* (=ГНЧ) 9 (1887) 6, претпоставио је да је Заслон име брега, земљане греде, односно села.

⁵⁹ Детаљније о томе: Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 171-2.

О изгледу села на просторима Подунавља и Посавине Србије и јужне Угарске и начину живота у њима у средњем веку остало је мало трагова, како у писаним и ликовним изворима, тако и у археолошком материјалу. Разлози за то леже, са једне стране, у чињеници да је свакодневни живот обичних људи био углавном изван интересовања средњовековних писаца, а са друге, да су куће подизане од материјала који нису трајни. Ипак, на основу спроведених археолошких истраживања, може се рећи да су на подручју данашње Војводине, али и у крајевима јужно од Саве и Дунава, полуукопани објекти (полуземунице) били у употреби до позног средњег века, па и касније.⁶⁰ Ови објекти су приземни, најчешће четвороугаоне, ређе овалне основе, зидова изграђених од хоризонталних брвана или талпи, или од вертикално побијених стубаца са испуном између њих. Ова испуна могла је бити од брвана, талпи, плетера облепљеног блатом или трске. Надземне куће се од 14. и 15. века јављају све чешће, и по типу одговарају брвнарима или бондручарама. Унутрашњост свих ових кућа је једноставна, са подом од набијене земље и са по једном до две пећи или огњиштем у углу, на нивоу пода или на банку.⁶¹

Као илустрација изгледа позносредњовековног села у Подунављу могу да послуже остаци једног већег насеља са некрополом

⁶⁰ Путописци 17. века наводе да се по сремским селима становало у колибама од трске и у кућама укопаним у земљу, да су се над земљом видели само кровови и да се у станове силазило степеницама до огњишта: Е. Fermeđžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925. usque ad annum 1752*, Zagrabiae 1892, 349-50; Ј. Богичевић, *Пушовање царског њослансиџа у Цариград*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду (=ГИДНС) 4 (1931) 442; В. Поповић, *Пушойис др Брауна*, ГИДНС 6 (1933) 351; М. Марковић, *Један француски њушойисац у нашој земљи 1658*, ГИДНС 7 (1934) 313; Д. Поповић, *Војводина у њурско доба*, *Војводина I*, Нови Сад 1939, 276-9.

⁶¹ Такву слику позносредњовековних станишта пружају резултати ископавања на локалитетима Мало Кувалово код Крњешеваца (средњовековно насеље Kuwalu), Просине код Пећинаца, Жировац код Руме (Sygoch), Хумка код Врцалове воденице, такође код Руме, Кудош код Шашинаца, Селиште код Лаћарка (Lak), Гомолава код Хртковаца (Gomol), Бољевци, Долово, Црвенка код Вршца, Најева Циглана код Панчева, Рудине код Костолца, Винча, Михајловац, Мачванска Митровица, Београдска тврђава, Рибница код Доњег Милановца: Д. Гачић, *Средњовековна налазишћа*, Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем, Нови Сад 1995, 233-240; Н. Станојев,

на ушћу Поречке реке у Дунав, које се оквирно датује од 13. до прве половине 15. века. Четвороугаоне надземне дрвене куће груписане су и смештене на малим међусобним растојањима, распоређене изгледа дуж обале у низовима. На слободном простору између кућа налазиле су се житне и отпадне јаме, отворена огњишта, те једна кружна калотасто пресведена пећ. Село је било густо насељено и дуго се задржало на истом месту. Од покретног археолошког материјала пронађени су керамичко посуђе (неглеђосани лонци, зделе и црепуље локалне производње; фрагменти глеђосаних тањира, здела, бокала и крчага у мањем броју, који су из градских средина доспели трговином), пршљенци за вретена, игле, ножеви, највише пољопривредне алатке и оруђе употребљавано за обраду дрвета и прераду коже. Има и налаза стрела, мамуза и делова коњске опреме, новца. Знатно ређи материјал из 16/17. века казује да се живот наставио и после половине 15. века, али у много мањем обиму, можда у свега неколико кућа. У продужетку насеља пружа се истовремена некропола, која заузима источни део локалитета. На врху брда Царетина, 250 метара североисточно од насеља, у 14. веку саграђено је утврђење које доминира читавим ушћем Поречке реке и знатним делом дунавске обале.⁶² Утврђење је имало изузетан стратешки положај, изграђено је на једној од крајњих североисточних тачака српске државе, и под његовом заштитом одвијао се живот у многим околним отвореним насељима. С. Новаковић је на овом простору тражио град Вишесав.⁶³

* * *

Средњовековна насеља, 75-6, 90-100, 123-6, 143-6; Д. Минић, Манасџир - љраисџиоријско, анџичко и средњовековно налазишџе, Старинар 33-34 (1982-83) 153-7; Eadem, Рибница - љраисџиоријско и анџичко налазишџе, средњовековно насеље са некрополом, Старинар 33-34, 259-63; Г. Милошевић, Сџановање у средњовековној Србији, Београд 1997; Лексикон, s. v. Кућа (Г. Милошевић).⁶² Д. Минић, Поречка река, средњовековно насеље и некропола, Старинар 33-34 293-6.

⁶³ С. Новаковић, Град Вишесав и Видинска обласџ, ГНЧ 5 (1883) 157-64; А. Веселиновић, Североисџочна Србија у средњем веку, Историјски гласник 1-2 (1987) 53-4. Према М. Јанковић-Ѓ. Јанковић, *Communication sur les recherches antérieures dans la ville Višesav près de Tekija*, *Balkanoslavica* 7 (1978) 155-67, град Вишесав био је источније, код Текије.

Појава напуштених насеља, селишта, присутна је током читавог средњег века, и касније, све до наших дана. О разлозима замирања насељених места, нарочито у овде проматраном раздобљу испуњеном ратним разарањима, већ је било речи. Селиште (лат. *predium*, мађ. *puszta*) је не само напуштено, бивше село, већ и потенцијално будуће насеље. Оно има свој атар и своје правине, и у погодном тренутку, доласком новог становништа, често бива обновљено.⁶⁴ Интерес за обнављање напуштених насеља имали су, природно, првенствено њихови феудални господари, који су од њих убирали приходе. Тако је, на пример, 1412. године ковинској општини признато право на поседовање пустара Баваништа и Скореновца, које су затим, до 1428. године, биле насељене и обновљене као села.⁶⁵ Исти је случај био и са селима Јаково, Сурчин, Добановци, Белегиш, Владовци, Степановци, Мохаровци и Трњане у околини Земуна, која су запустела и као пустаре пре 1488. године дарована Димитрију Потречићу. Он је потом населио и обновио бар део тих селишта: у Добановцима је имао своју курију, а Јаково, Сурчин и Белегиш постоје и данас.⁶⁶

Османски пописни дефтери пружају врло сличну, али унеколико издиференциранију поделу напуштених насеља на пуста села и мезре. Као пуста убележена су привремено напуштена села, углавном она која су се налазила на правцима кретања војних похода. Она села која су запустела и тако на дужи рок или трајно постала селишта, уписивана су у дефтерима као мезре. Иако су појмови селиште и мезра у значајној мери подударни, они се ипак не могу потпуно изједначавати. Мезра у оквиру османских односа на земљи представља површину обрадиве земље која је остала изван сеоских атара, и која се сеје извана, углавном од стране житеља околних села. Она је могла настати и крчењем новог обрадивог земљишта.⁶⁷ Тако је 1476. године мезре Речицу и Вучји Дол у Лучици обрађивала

⁶⁴ Р. Михаљчић, *Селишта. Прилог историји насеља у средњовековној српској држави*, Зборник Филозофског факултета 1 (1967) 172-224; *Лексикон*, s. v. *Селиште* (Р. Михаљчић).

⁶⁵ Г. Витковић, *Прошлост, усјанова и сјоменици угарских краљевских шајкаша*, ГСУД 67 (1887) 3-4, 7; *ИСН II*, 320 (С. Ђирковић); Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ*, 26-8.

⁶⁶ З. Симић - Д. Димитријевић - С. Ђирковић, *Почеци манастира Фенека*, Саопштења 27-28 (1995-6) 88, 93.

⁶⁷ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 180.

„раја санцакбега“, а мезру Винци у Пеку становници оближњег села Устје. Исту мезру су 1467. године обрађивали житељи села Белотино. У нахији Лучица мезра Орашје на обали Дунава код ушћа Мораве била је сејалиште села Брежани, а Голожац сејалиште села Затон на Дунаву. У Пеку је мезра Снеготин(ов)а, данашње село Снеготин јужно од Голупца, била сејалиште суседног села Двориште. Мезре Бобреже, Дебељава (Кобиље), Мрчковац и Покоје у Пеку обделавали су сами тимарници хришћани, на чијим су се тимарима налазиле. Све ове мезре доносиле су низак приход од 50 до највише 500 акчи.⁶⁸

Иако наведени подаци приказују мезру као сејалиште, има много других који чине очигледном њену везу са селиштем. Више пута је наведено да су нека средњовековна села у првим османским пописима уписана као мезре. Такав је случај са селима Тупшинци, Бикињ, Гареве и Српци у Пеку, и Вучидол и Дабар у нахији Лучица.⁶⁹ На простору некадашње угарске Вуковске жупаније, 25 села Моровићког властелинства и 17 села властелинства Шаркудин из последње трећине 15. века имало је статус мезри 1548, односно 1570. године.⁷⁰ И у осталим деловима Сремског санцака бројни су случајеви да средњовековна насеља запусте и постану мезре, као што је то било са селима Јаково 1548. године и Трњани, Ругаш, Микула и Михаљевци 1566/70. године.⁷¹ У Кучеву, нарочито изложеном ратним дејствима током последњих деценија 15. и почетком 16. века, било је више села која су у раздобљу од 1476. до 1516. године запустела и сведена на положај мезри. То се десило селима Кршљани, Лалићи, Доњи Шемчин, Пожеговац, Кошарна, Жрнован и Колари. Индикативно

⁶⁸ М. Stojaković, *Bраничевски tefter*, 78 (чита Вршије уместо Орашје), 155, 204, 212 (чита Подбрежина уместо Бобреже), 220, 245; ВВА ТТД 16 (1476); Наведени су само неки примери од 40 мезри у Пеку и 27 мезри у Лучици колико их је уписано у периоду од 1467 до 1476. године.

⁶⁹ Село Вишница манастира Раванице у Пеку идентично је, по свој прилици, са мезром Виташницом. У дефтерима из друге половине 15. века Српци су убележени као мезра Српчић: Љ. Стојановић, *Сџари српски хрисовуљи*, 3-4; М. Lascaris, *Actes*, 183-4; А. Младеновић, *Повеље*, 180-1; М. Stojaković, *Bраничевски tefter*, 75, 209-10, 216; ВВА ТТД 16 (1476).

⁷⁰ Р. Engel, *A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája*, Századok 134/2 (2000) 300–2, 308–9.

⁷¹ Х. Шабановић, *Турски извори*, 406, 590-4.

је, међутим, да су изузев Жрнована, које је 1476. године имало девет потпуних и једно удовичко домаћинство, сва остала наведена села бројала између једне и четири куће.⁷²

Мезра је ипак могла бити и насељена, ређе рајом, или власима, што је био чешћи случај. Мезра Српчић у Пеку била је 1467. празна, а 1476. на њој су живела три домаћинства. Исти случај био је и са мезром Орахово (Ракова) на обали Мораве, у близини села Лучице. Године 1467. била је ненасељена, сејалиште села Селце, а девет година касније живело је на њој осам породица. У попису из 1467. године уписана је мезра Брајишница у Пеку, на којој су живела три хришћана-тимарника.⁷³

Овакве мезре су могле да прерасту у села. Тако је мезра Курузи у Лучици убележена као празна, изван дефтера 1467. године, потом насељена власима и прерасла у село до 1476. године.⁷⁴ Године 1516. већина уписаних мезри била је насељена влашким становништвом. Тако је било у поменутих кучевским селима Лалићу, Кошарни, Жрновану. Доњи и Горњи Шемчин (Шемџин) прерасли су у села до 1528. године, када су били насељени власима. Село Шепшин и данас постоји северно од Младеновца. Колари су двадесетих година 16. века насељени муслиманским становништвом. Муслимани су до краја 16. столећа били искључиви житељи овог места.⁷⁵ О прерастању мезре Трбушнице у село сликовито говори белешка у попису из 1536. године: „из ранијег њојиса види се да је ујисана као сејалиштие горе наведеног села Сџублине. Међуштим, сџоменушом село Сџублине има одређене и јасно ушврђене границе (sinor) и нема везе са сџоменушом мезром Трбушницом, која истџо њако има свој одређен и јасан синор, ња њошџо је сада дошла нека раја извана и њу се населила, њо је она ујисана као село“.⁷⁶ Мезре

⁷² ВВА ТТД 16 (1476); ВВА ТТД 1007 (1516); Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 181.

⁷³ М. Стојаковић, *Bраничевski tefter*, 61, 213, 216; ВВА ТТД 16 (1476); Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 182.

⁷⁴ М. Стојаковић, *Bраничевski tefter*, 247; ВВА ТТД 16 (1476); Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 181.

⁷⁵ ВВА ТТД 1007 (1516); Х. Шабановић, *Турски извори*, 99, 216, 318; О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије*, 149; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 181.

⁷⁶ Х. Шабановић, *Турски извори*, 182, 366. Село Трбушница налази се између Лазаревца и Аранђеловца.

које нису касније насељене, ушле су временом у атар села чији су их житељи обрађивали, и од многих се изгубио сваки траг на терену, тако да их је данас немогуће убицирати.

Aleksandar KRSTIĆ

RURAL SETTLEMENTS IN THE SERBIAN AND SOUTH HUNGARIAN PARTS OF THE DANUBIAN AND SAVA REGIONS IN THE FIFTEENTH CENTURY AND THE EARLY DECADES OF THE SIXTEENTH CENTURY

Summary

The Danube and Sava rivers formed the border between Serbia and Hungary until 1459, and, subsequently, between the Ottoman Empire and Hungary (1459–1526). As a result of the frequent wars and of the policy, pursued by both contesting states, of the colonization of proper territories and the depopulation of the enemy territories, the population in the frontier zone along both sides of the Danube and the Sava changed several times in the course of the latter half of the fifteenth century and the early decades of the sixteenth century. On the other hand, the geographical features of the Danube and Sava regions, consisting predominantly of flat, lowland or undulating terrain, the big rivers Danube and Sava and their numerous tributaries, as well as the network of important overland and river communications, offered favourable conditions for human life. The Serbian and Hungarian diplomatic records and the earliest Ottoman censuses make it possible for us to reconstruct the distribution of and the duration of habitation in the villages in the Danubian and Sava regions in Serbia (Macva, Kucevo, Branicevo) and in southern Hungary (Srem and southern Banat). The Ottoman censuses also provide information on the number of households in individual villages, which makes it possible to estimate the total number of inhabitants in a particular village or region. Thus it can be established that a number of villages in northern Serbia continued to exist after the Ottoman conquest in 1459 (68% of the villages in the Branicevo district). The density of population and the size of the villages varied from one area to another, and were determined, at least in the case of northern Serbia, by war operations rather than natural conditions. Generally speaking, small and medium-sized villages (6–20 and 20–40 households respectively) predominated. The area of Lucica was the only one in which as many as a fourth of the villages consisted of 40 to 60 households in 1476. The number of very small villages (1–5 households) varied, depending on the region, between 6.5% and 33%. There were only four villages with more than 100 households in the entire Serbian part of the Danubian region. In the

Serbian stretch of the Sava region, the majority (65% – 75%, depending on the area) of the villages existing in 1528–1533 belonged to the category of small villages. The population density in the territory of southwestern Banat amounted to a mere 30% of the population density in Srem in the late Middle Ages. That was mainly due to the natural conditions, i.e. numerous marshes and a large expanse of sandy soil. Archaeological evidence shows that the inhabitants of the late mediaeval villages in the Serbian parts of the Danubian and Sava regions lived in partly sunken or above-ground dwellings made of wood or wattle and daub and covered with reeds.